

ПРОБЛЕМИ ГЕНДЕРНОГО ПАРИТЕТУ НА СТОРІНКАХ ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКІВ

Н. М. Городнова

Київський міжрегіональний інститут удосконалення вчителів

ім. Б. Грінченка

У кожної людини під впливом суспільства, членом якого вона є, формуються вимоги до інших людей і до себе, формуються еталони, що втілюють ці вимоги, зокрема еталони гендерної поведінки. Освітньо-виховний процес також виконує важливу роль у формуванні гендерної ідентичності підлітків. Чоловічі та жіночі образи на сторінках підручників є головним чинником формування гендера в процесі шкільного навчання.

Дослідження того, як зображаються чоловіча та жіноча статі у змісті завдань, сюжетних оповідань, та малюнків на сторінках підручників ми здійснювали за допомогою традиційних процедур контент-аналізу.

Сутність контент-аналізу полягає в систематичному та надійному фіксуванні заданих одиниць змісту. Контент-аналіз ґрунтується на принципі повторюваності, частотності певних змістових чи формальних одиниць в документах (певних понять, суджень, тем, образів). Тому цей метод застосовується лише тоді, коли наявна достатня кількість матеріалу для аналізу, інакше висновки не будуть достовірними. Для контент-аналізу придатні не всі види документів, а лише ті, зміст яких можна формалізувати, виокремивши певні елементи. Тобто матеріали, до яких має застосовуватися контент-аналіз, повинні відповідати вимогам статистичної значимості та формалізації.

У психології контент-аналіз застосував К.-Г. Юнг для аналізу результатів асоціативного тесту. У 20-ті роки якісно-кількісний аналіз застосовував Н.А. Рибников для вивчення автобіографій як психологічних документів. Згодом для аналізу письмових робіт контент-аналіз застосовував П.П. Блонський. Американськими вченими з 40-х років метод став використовуватися для вивчення психологічних особливостей та психічних станів окремих особистостей та груп (Г. Олпорт, А. Болдуїн, О. Мауер). У 50-ті роки в США формується спеціальний міждисциплінарний метод вивчення документів – власне контент-аналіз, що поступово проникає в країни Європи.

У гендерних дослідженнях контент-аналіз використовується досить часто і має метою підтвердження або заперечення того факту, що в певних носіях інформації наявні стереотипізовані гендерні установки. Широкого

застосування цей метод набув у дослідженнях західних психологів, причому аналізувався різноманітний матеріал: вибірки телепередач за певний проміжок часу або на певну тематику, рекламні ролики, газетні публікації, дитяча література, комп'ютерні навчальні програми тощо. У вітчизняній психологічній науці контент-аналіз, як і самі тендерні дослідження, почав поширюватися лише в останнє десятиріччя. Мало того, застосовувався він до значно вужчого кола носіїв інформації (здебільшого це рекламна продукція). Зокрема, аналіз літератури засвідчив, що у вітчизняних працях відсутній аналіз телевізійної продукції, дитячої літератури, змісту періодики тощо. Є лише окремі згадки та принагідні зауваження про те, що вказані джерела інформації справляють значний вплив на формування гендерних стереотипів та стандартних схем статевої поведінки.

Стосовно власне підручників слід зазначити, що українськими авторами Т.В. Говорун та О.М. Кікінежді був виконаний ґрунтовний аналіз видань, що друкувалися протягом кількох років. Увага приділялася переважно підручникам для молодшої школи («Буквар», читанка «Первоцвіт», математика). Дослідники відзначають значну перевагу чоловічих образів як в ілюстративному, так і в текстовому матеріалі, а також традиційний розподіл ролей між представниками різних статей. Порівняльний аналіз дав підстави стверджувати наявність тенденції до зниження поляризації ролей та рівноваги у кількості зображень.

У нашому дослідженні здійснено аналіз підручників, якими користуються учні 5 - 9 класів шкіл з різною предметною спрямованістю. Поміж видань, написаних різними авторами та у різні роки, було вибрано такі, якими користуються учні сьогодні.

У дослідженні за допомогою процедури контент-аналізу нами вираховувалася кількість зображень осіб чоловічої та жіночої статі в ілюстративному матеріалі у кожному підручнику окремо. Підраховувалися згадки про осіб різної статі в текстах вправ підручників з української мови та в текстах задач у підручниках з математики, а саме: імена, жіноча та чоловіча форми прізвищ, прямі вказівки на стать типу «хлопець», «жінка», «брат», «учениця», «мама», «тато», назви осіб за професією, що мають форми чоловічого та жіночого роду.

Згадки про людей безвідносно до статі до уваги не приймалися («туристи прийшли», «діти розповіли» тощо). Наразі за 100% бралася кількість згадок про чоловіків та жінок разом і від цього числа вираховувався відсоток чоловічих та жіночих зображень. У підрахунках традиційних та нетрадиційних соціальних ролей за 100% бралася загальна кількість згадок про чоловіків з прив'язкою до професії чи соціальної ролі, і з урахуванням цього числа обчислювалося співвідношення традиційних та нетрадиційних

ролей. У такий же спосіб вираховувалося співвідношення стосовно жінок. Розуміння «традиційних» та «нетрадиційних» ролей спираються на описані нижче стереотипи маскулінності та фемінності.

Наразі зазначимо, що при підрахунках співвідношень між різними позиціями взаємодії статей до уваги бралися лише ті випадки, де чоловіки та жінки зображені разом - на одній ілюстрації чи в одній одиниці вербального матеріалу (в реченні, тексті, задачі тощо). За 100% приймалася загальна кількість таких випадків. Серед них виокремлювалися ті, де представники різних статей зображені в рівноправних позиціях: одного віку, посідають однакові посади, виконують однакову дію, знаходяться на однаковій віддалі, мають однакову кількість речей тощо.

Як підпорядкування та другорядність тлумачилися такі випадки взаємодії між представниками різних статей, коли один повчає іншого, має вищий соціальний статус, володіє більшою кількістю майна, більшими здібностями, показує вищі результати в діяльності, знаходиться на другому плані, в кінці переліку тощо. У різних підручниках залежно від специфіки предмета матеріал викладається по-різному, що обумовлює деякі особливості підрахунку згаданих вище явищ. Так, у підручниках з літератури маємо справу з окремими самостійними одиницями – творами різних письменників. Тому в цьому випадку враховувалась стаття авторів, а також співвідношення між головними і другорядними дійовими особами.

Всі категорії вираховувались окремо по кожному підручнику, а потім узагальнювалися.

На сторінках підручників з математики для 5 - 9 класів переконлива перевага на боці чоловічих зображень 82%, відповідно жіночих – 18%. Так, чоловіків показано активно діючими: саме вони впливають на події, змінюють оточуюче середовище, займаються типово «чоловічою» роботою – будують, виготовляють речі, керують транспортними засобами, займаються спортом. На відміну від них, жінки та дівчата займають пасивні позиції: очікують, спостерігають за діяльністю інших та виконують жіночу роботу. Вони купують мереживо (5 кл. с.202), складають букети (с.133 там же), печуть пироги (с.169 там же), друкують на машинках (с.112,128, 6 кл.).

Коли чоловічі та жіночі імена стоять поруч, найчастіше на першому місці - ім'я чоловіка. У підручнику для 5-го класу серед восьми подібних випадків лише в одному ім'я дівчини на першому місці (с.284). Дівчата перебувають у менш вигідних позиціях, ніж хлопці: мають меншу кількість речей (с.81, 5 кл.), є молодшими за віком (с.86 там же), мешкають на більшій відстані від школи (с.275, там же). Коли мова йде про певну кількість людей, об'єднаних за певною ознакою, чоловіків виявляється більше: «на заводі 75%

працюючих чоловіків» (с.156, 5 кл.), «у спортзалі 67 хлопчиків та 41 дівчинка» (с.284, 5 кл.).

Такий підхід до підбору матеріалів у проаналізованих підручниках дає учням поштовх для формування або закріплення вже сформованих за сприяння інших чинників уявлень про другорядність ролей, що виконує жінка в соціумі, про її залежний статус, а також про традиційний розподіл професій за ознакою статі. Водночас стимулюється інтерес до предмету хлопців, та незацікавленість і відстороненість дівчат, що підтримує імідж науки як традиційно чоловічої сфери діяльності.

Подібні тенденції простежуються і у підручниках з іншої «чоловічої» дисципліни – фізики, але тут співвідношення чоловічих та жіночих зображень ще більшою мірою не на користь останніх. Підручники для фізики для 7-го та 8-го класів є виключно «чоловічими». Представники жіночої статі відсутні як на ілюстраціях, так і в текстах, натомість широко представлені чоловіки – вчені та хлопчики, що демонструють досліди. У текстах задач йдеться також виключно про чоловіків та хлопчиків з вказівкою на їх статус.

А от у фізиці 9-го класу вже з'являються поодинокі згадки про жінок (4% у текстах, та 4% в ілюстраціях). Вони допомагають у проведенні дослідів та виконують нескладні дії (тримають кульку, тягнуть санчата, смикають за мотузку). Чоловіки, на відміну від них, виконують складні дії за допомогою інструментів, керують технічними засобами, ініціюють проведення дослідів та керують ними. Як і в книгах для попередніх класів, автори багато уваги приділяють розповідям про досягнення вчених-чоловіків. Поряд з ними вміщено портрети та біографічні довідки.

З огляду на проаналізований матеріал можна дійти висновку, що підручники з фізики орієнтовані на учнів-хлопців. Вони дають їм змогу ідентифікувати себе вченими, конструкторами, техніками. Дівчата позбавлені такої можливості, тож розраховувати на те, що підручник, а отже й предмет, їх зацікавить, навряд чи доведеться.

Укладачі підручників з хімії для 8 - 9 класів також більшою мірою орієнтуються на хлопців. Про це свідчить репрезентація чоловічих та жіночих образів у текстовому та ілюстративному матеріалах (на 91,9% ілюстрацій, та у 99% текстів представлена особа чоловічої статі. Серед численних згадок про хіміків-відкривачів законів та сполук лише єдине ім'я жінки – М.Склодовської Кюрі (с.22,9 кл.).

Відповідним є й співвідношення портретів-ілюстрацій. Цікаво, що на малюнках у навчальних ситуаціях зображено чоловіків (с.12, 10 кл.), а у побутовому контексті, серед домашнього побуту – жінок (с.160, 10 кл.).

На особливу увагу заслуговує підручник з біології (Біологія людини 8-9 кл.), тому що біологія – єдиний предмет, який безпосередньо постачає учням інформацію про анатоμο-фізіологічні та психологічні особливості людського організму, торкається питань статевої освіти. Від того, з якої позиції розглядаються ці питання, значною мірою залежить формування поглядів на статі. Цей підручник є чи не єдиним джерелом інформації про статі, схвалений дорослими та доступний всім учням. На ілюстраціях підручника переважають зображення чоловіків. Здебільшого це схематичні зображення, використані для унаочнення матеріалів параграфів. У випадках, коли йдеться про систему органів та фізіологічні особливості, спільні для обох статей, для ілюстрування використовуються виключно чоловічі образи (скелети). Так, м'язи людини, типи тканин, нервова, лімфатична, серцево-судинна, травна система подані на силуетах чоловіків (с.6, 7, 10, 19, 69, 70, 90, 108, 121.) Пропорції тіла людини в різні періоди життя також показано на прикладах хлопчиків та чоловіків (с.105).

Тож можна висловити припущення, що авторами підручника ототожнюються поняття «людина» та «чоловік».

У випадках, де показано активні дії людини, перевага на боці чоловічих зображень. Дійовими особами на малюнках, що пояснюють порядок надання першої допомоги, є чоловіки: вони зображені як в ролі рятувальників, так і в ролі постраждалих (с.86, 148). Дійовими особами на малюнках, які пояснюють порядок проведення діагностичної процедури, є також чоловіки (с.156).

Стороною, що здійснює активні перетворюючі дії, є чоловіки. В інших ситуаціях, де показано такі дії, є також чоловіки. Вони демонструють реакцію людей з різними темпераментами та поведінку, шкідливу для зору (с.284, 337). Тут, як і у випадках з схематичними зображеннями, має місце ототожнення понять «людина» та «чоловік». Винятком є два малюнки, де поряд з чоловічими зображеннями подано жіночі. Так, на (с. 80) серед восьми зображень поряд зображень з хлопчиками є два зображення дівчат, а на (с.185) – два жіночих та одне чоловіче.

Жіночі зображення використовуються переважно для ілюстрування анатомічних особливостей жіночого організму (с.48, 98, 237).

Дівчатам адресовано зображення на с. 81, яке застерігає про шкоду носити взуття на високих підборах, а от зображень, що вказують на шкоду «чоловічих» занять чи аксесуарів нами не зафіксовано.

Стосовно текстів вказаного підручника зауважимо, що в них найчастіше вживається статево-нейтральне слово «людина», яке не несе додаткового навантаження. Проте таке навантаження з'являється при паралельному вивченні текстів та ілюстрацій (читаємо «людина», бачимо «чоловік»). Серед

згадок про чоловіків та жінок як осіб певної статі можна виокремити дві групи. До першої належать вказівки на певних осіб, до другої - узагальнені вказівки на особу певної статі з огляду на її анатомо-фізіологічні особливості.

Серед наведених у підручнику імен вчених немає жодного жіночого. Всього таких згадок нараховується 46 (с. 89, 94, 98, 100, 111, 113, та ін.) В інших випадках вказівка робиться на стать тоді, коли йдеться про репродуктивну функцію людини. Тут авторами більше приділяється уваги опису жіночого організму у зв'язку з вагітністю. Автори акцентують увагу підлітків на важливості дотримання жінкою здорового способу життя для народження здорової дитини: «Щоб народити здорову дитину, жінка – мати сама повинна бути здоровою» (с.224) Щодо вимог до чоловіка – батька, то знайти їх в цьому підручнику не вдалося.

Щоправда, тут є також зауваги, які, на нашу думку, мають позитивно впливати на розуміння підлітками статевих ролей. У підручнику вказується про рівну відповідальність за наслідки статевого зв'язку для обох партнерів та про відповідальність за майбутню дитину. Про роль чоловіка в період виношування дитини говориться так: «Для зміцнення здоров'я вагітної жінки надзвичайно велике значення має дбайливе ставлення до неї чоловіка» (с.244). Що саме розуміється під «дбайливим ставленням», автори не уточнюють. Отже, єдиний підручник, який безпосередньо торкається питання статі, недостатньо приділяє йому уваги, адже кількість інформації в ньому велика, а часу на курс не досить багато. І це наштовхує на думку про потребу розширення цього курсу або ж запровадження істотно нового, де розглядатимуться не лише анатомо-фізіологічні, а й соціально психологічні аспекти статі.

Тож можна констатувати, що у проаналізованих підручниках з предметів природничо-математичного циклу привілейоване становище посідають зображення чоловіків. Розподіл соціальних ролей та статево типізованих якостей цілковито відповідає традиційному: чоловік активний діяч, перетворювач навколишнього світу, що займає в ньому панівну позицію, а жінка є лише фоном, спостерігачем та асистентом.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Артемьева Е. Ю. Основы психологии и субъективной семантики. - М.: Смысл, 1999. - 352 с.
2. Бодаев А. А. Личность и общение.- М.: Педагогика, 1983. - 271 с.
3. Бреслов Г., Хасан Б. Половые различия и современное школьное образование / Вопросы психологии. - 1990. - № 3. - С. 8-11.

4. Геодакян В. А. Половой диморфизм и эволюция длительности онтогенеза и его стадий // Доклады АН СССР. - 1982. - Т.263. - № 6. - С.1475 - 1480.
5. Говорун Т., Кікінежді О. Стать та сексуальність: психологічний ракурс. - Тернопіль, 1999. - 383 с.
6. Голубева Л. Н. и др. Экспертные системы. - М., 1990.
7. Городнова Н. М. Статеворольова соціалізація підлітків в сучасній школі // Неперервна професійна освіта: теорія і практика: Науково-методичний журнал. - 2001. - Випуск 3. -240 с.
8. Каган В. Е. Семейные и полоролевыте установки у подростков // Вопросы психологии. - 1998. - № 2. - С. 15-19.
9. Каган В. Е. Стереотипы мужественности-женственности и образ «Я» у подростков // Вопросы психологии. - 1989. - № 3. - С. 17-20.
10. Нейлор К. Как построить свою экспертную систему. - М., 1991.
11. Попова Л. В. Проблемы самореализации одаренных женщин // Вопросы психологии. - 1996. - № 2. - С.31-41.
12. Швалб Ю. М. Принципи та моделі психологічної експертизи // Практична психологія та соціальна робота. - 1999. – № 8. - С.26 - 28. - (Продовження у №1 за 2000, с.22 - 25).